

OSMANLI ARAŞTIRMALARI
XXIV

NeŐir Heyeti - Editorial Board

Halil İNALCIK - İsmail E. ERŪNSAL

Heath W. LOWRY - Feridun EMECEN

Klaus KREISER

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES
XXIV

İstanbul - 2004

VAKIF MUHASEBE DEFTERLERİNDE AYNÎ TOPLANAN
TARIMSAL GELİRLER VE AYNÎ GİDERLERİN
FİYATLANDIRILMASI VE TARİHSEL FİYATLAR
ENDEKSLEMELERİ KONUSUNDA

Kayhan ORBAY

Vakıf sistemi Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi ve sosyal düzeninde ve kültürel tarihinde önemli bir yer işgal etmektedir.¹ Kırsal alanda geniş tarımsal araziler ve değirmenlerden, kentsel alanda dükkanlar, hanlar, hamamlar ve çeşitli işletmelerden elde edilen büyük miktardaki gelirleri ile vakıflar, Osmanlı ekonomisinde önemli iktisadi ajanlar olarak ortaya çıkmaktadırlar. Vakıflar büyük bir alım gücü yaratarak da iktisadi hayatta yer alırlar ve yeniden dağıtımçı bir fonksiyon da üstlenirler.² Vakıf kurumlarının içinde buldukları

¹ Vakıfların iktisadi, sosyal ve kültürel yaşamdaki rollerini ortaya koyan bazı çalışmalar için bkz., Fuad Köprülü, "Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekamülü", *Vakıflar Dergisi*, 2, 1942, 1-35; Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf Müessesesinin XVIII. Asırda Kültür Üzerindeki Etkileri", *Türkiyenin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)* içinde, eds. Osman Okyar and Halil İnalçık, Ankara, Meteksan, 1980, 157-161; idem, "Sosyal Teşkilatlar Bütünlüğü Olarak Osmanlı Vakıf Külliyyeleri", *Türk Kültürü*, 219, 1981, 262-271; idem, "Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü", *Vakıflar Dergisi*, 14, 1982, 1-27; idem, "Müessese-Toplum Münasebetleri Çerçevesinde XVIII Asır Türk Toplumunu ve Vakıf Müessesesi", *Vakıflar Dergisi*, 15, 1982, 23-53; Süleyman Hatipoğlu, "Osmanlı İmparatorluğunda Külliyyeler", *X. Türk Tarih Kongresi*, 22-26 Eylül 1986, *Kongreye Sunulan Bildiriler* içinde, cilt IV, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993, 1641-1650.

² Vakıfların iktisadi hayattaki ağırlığı konusunda bkz., Ömer Lütfi Barkan, "Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, I/2, 1964, pp. 236-237; Bahaeddin Yediyıldız, "XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu", *Vakıflar Dergisi*, 15, 1982, 1-27; idem, "XVII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu", *Vakıflar Dergisi*, 18, 1984, 5-41. Vakıfların sermaye oluşumundaki rolleri için bkz., Halil İnalçık, "Capital Formation in the Ottoman Empire", *Journal of*

iktisadi ve sosyal şartları yansıtacaklarını düşünebiliriz. İktisadi ve sosyal açıdan etkin bu kurumlar ile iktisadi ve sosyal şartlar arasında bir karşılıklı ilişki ve etkileşim ileri sürülerek, vakıfların iktisadi ve finansal gelişimleri bu bakımdan bir gösterge olarak kabul edilebilir. Buna dayanarak, vakıfların iktisadi ve kurumsal gelişimleri belirli bir dönemdeki iktisadi konjonktür ve sosyal şartlar ile birlikte değerlendirildiğinde iktisadi ve sosyal tarih açısından dikkate değer neticeler çıkarılmasına yardımcı olabilir.³

Vakıflar ile ilgili başlıca bilgiler genellikle *vakfiyyeler*, *şer'iyye sicilleri*, *mühimmeler*, *ahkâm* ve *şikâyet* defterleri, *tahrîr* defterleri ve vakıf muhasebe defterlerinde bulunmaktadır.⁴

Economic History, XXIX-1, 1969, ss. 132-135. Vakıfların ekonomide yeniden dağıtımçı bir rol üstlenmesi için bkz., Halil İnalçık, "The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914* içinde, eds. Halil İnalçık with Donald Quataert, New York, Cambridge University Press, 1994, s. 47.

3 Vakıfların iktisadi faaliyet ve finansal durumları ile gelişimlerini inceleyerek belirli bir dönem ve coğrafyada iktisadi ve sosyal gelişmeler ile ilişkilendirerek değerlendiren çalışmalar için bkz., Suraiya Faroqhi, "Vakıf Administration in Sixteenth Century Konya, The Zaviye of Sadreddin-i Konevi", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XVII/2, 1974, 145-172; idem, "Seyyid Gazi Revisited: The Foundation as Seen Through Sixteenth and Seventeenth-Century Documents", *Turcica*, 1981, 90-121; idem, "A Great Foundation in Difficulties: or some evidence on economic contraction in the Ottoman Empire of the mid-seventeenth century", *Revue D'Histoire Magrebine*, 47-48, 1987, 109-121; idem, "Agricultural Crisis and the Art of Flute-Playing: The Wordly Affairs of the Mevlevi Dervishes (1595-1652)", *Turcica*, XX, 1988, 43-69; Kayhan Orbay, *The Financial Administration of an Imperial Waqf in an Age of Crisis: A Case Study of Bâyezîd II's Waqf in Amasya (1594-1657)*, Unpublished M.A. Thesis, The Department of History, Bilkent University, Ankara, June 2001.

4 *Vakfiyyelerine dayanılarak belirli vakıfların ele alındığı bazı çalışmalar için bkz.*, İbrahim Hakkı Konyalı, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Annesi Hafsa Sultan'ın Vakfiyesi ve Manisa'daki Hayır Eserleri", *Vakıflar Dergisi*, 8, 1969, 47-56; Fatih Müderrisoğlu, "Edirne II. Bayezid Külliyesi", *Vakıflar Dergisi*, 22, 1991, 151-177; İsmet Kayaoğlu, "Candaroğlu İsmail Bey Vakfiyesi", *X. Türk Tarih Kongresi, 22-26 Eylül 1986, Kongreye Sunulan Bildiriler* içinde, vol. III, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993, 1041-1047. Vakıfların iktisadi, sosyal ve kültürel yönlerinin incelenmesinde bir *vakfiyyeler* koleksiyonunu kullanan çalışmalar için bkz., Yediyıldız'ın önceden verilen çalışmaları ve Ruth Roded, "Quantitative Analysis of Waqf Endowment Deeds: A Pilot Project", *Osmanlı Araştırmaları*, 9, 1989, 51-76. *Vakfiyelerin yanı sıra tahrîr* defterlerinden de yararlanan bazı çalışmalar için bkz., Yılmaz Kurt, "Ramazanoğulları'nın Vakıfları", *X. Türk Tarih Kongresi, 22-26 Eylül 1986, Kongreye Sunulan Bildiriler* içinde, cilt III, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993, 1013-1034; Bahaeddin Yediyıldız, "Hızır Paşa Oğlu Mehmed Paşa Vakfının Mahiyeti", in *X. Türk Tarih Kongresi, 22-26 Eylül 1986, Kongreye Sunulan Bildiriler* içinde, cilt IV,

Bu arşiv kaynakları içinde, vakıf muhasebe defterleri, vakıfların zaman içinde gelişimlerinin izlenmesi ve detaylı iktisadi analizi bakımından daha kapsamlı arşiv kaynaklarıdır.⁵ Vakıf muhasebe defterleri yukarıda değinilen diğer arşiv kaynakları ile birlikte kullanılmalrı durumunda, gerek vakıf sistemi ve kurumsal tarih gerekse iktisadi ve sosyal tarih açısından son derece değerli kaynaklardır.⁶

Vakıfların gelir ve giderlerinin muhasebesinin yapıldığı bu belgeler, vakıfların iktisadi durum ve faaliyetlerinde zaman içinde meydana gelen değışimleri tespit etmemize ve kurumsal gelişim tarihlerini ortaya çıkarmamıza olanak vermektedir. Gelir ve giderlerde zaman içinde ortaya çıkan dalgalanmalar belirli bir vakfın büyüme ya da küçülmesi ile ilgili temel gösterge olarak alınabilir. Ancak, vakıf gelir ve giderlerindeki reel değışimi tespit edebilmek için bu değışimi bir fiyatlar genel endeksi ile karşılaştırmak gerekmektedir. Piyasa fiyatları ile yapılan mal satın alımlarını kaydettikleri için, söz konusu tarihsel fiyat endekslerinin oluşturulmasında vakıf muhasebe defterleri birincil kaynaktır.⁷ Ancak elde edilebilen tarihsel fiyat verileri geniş bir mal sepetine dayanan ve sürekli endeksler oluşturmamıza izin vermiyor. Bununla birlikte, vakıf 'imâret mutfaklarının harcamalarının kaydedildiği ardışık muhasebe

Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993, 1625-1633. *Şer'iyye sicilleri* kullanılarak vakıfların incelendiği bazı çalışmalar için bkz., Ronald C. Jennings, "Pious Foundations in the Society and Economy of Ottoman Trabzon, 1565-1640. A Study Based on the Juridical Registers 'Şer'i Mahkeme Sicilleri' of Trabzon", *Studies on Ottoman Social History in the Sixteenth and Seventeenth Centuries: Woman, Zimmis and Sharia Courts in Kayseri, Cyprus and Trabzon* içinde, İstanbul, The Isis Press, 1999, 613-665; idem, "The Pious Foundation of İmaret-ı Hatuniye in Trabzon; 1565-1640", X. *Türk Tarih Kongresi*, 22-26 Eylül 1986, *Kongreye Sunulan Bildiriler* içinde, cilt IV, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993, 1569-1579.

5 Barkan, "İmaret Sitelerinin", s. 244; Roded, "Quantitative Analysis", s. 61. Vakıf muhasebe defterlerinin tarihi belgeler olarak önemini Barkan vurgulamıştı bkz., Barkan, "İmaret Sitelerinin", ss. 243-246; idem, "Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları", ss. 237-239; idem, "Süleymaniye Camii ve İmaret Tesislerine Ait Yıllık Bir Muhasebe Bilançosu 993/994 (1585/1586)", *Vakıflar Dergisi*, 9, 1971, ss. 109-112.

6 Muhasebe defterlerinin diğer arşiv kaynakları ile birlikte kullanıldığı çalışmalar için bkz., bu çalışmada dipnot 4.

7 Ömer Lütfi Barkan, "The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East", *International Journal of Middle East Studies*, 6, 1975, 3-28; Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998*, Ankara, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Aralık 2000; Orbay, *The Financial Administration of an Imperial Waqf*.

defterlerinden, belirli gıda maddelerine dayanan endeksler oluşturulabilmektedir. Söz konusu endeksler sadece vakıfların finansal durumlarını izlemek için değil; genel olarak iktisadi ve sosyal tarih incelemeleri için de değerli veriler sağlayacaktır.

Vakıf muhasebe defterlerini kullanarak, bazı vakıfların mali durumlarını ve yerel ekonomik koşulları değerlendiren bu alandaki öncü çalışmalarında Faroqhi, bazı vakıflardaki hububat satın alım kayıtlarının gerçek satın alım kaydı olmayabileceğini belirtmiştir.⁸ Buna karşın, Faroqhi satın alımlarda verilen fiyatların genellikle cari piyasa fiyatları olduğunu da yazmaktadır. Bu yazıda, vakıf muhasebe defterlerindeki hububat tahsilat, harcama ve satın alım kayıtları ayrıntılı olarak izlenerek bu konu ele alınacaktır. Ancak bundan önce, muhasebe defterlerinin yapı ve içeriklerine ve söz konusu kayıtlarla ilgili bazı genel noktalara değinmek gerekmektedir.

Vakıf Muhasebe defterlerinde, muhasebe tekniği açısından gelir ve gider olmak üzere iki ana kısım bulunmaktadır. Defterlerde en genel ve kaba şemasıyla şu biçim görülebilir; cari hesap dönemindeki toplam gelir, cari dönemin gelirleri ve eğer varsa önceki dönemden devreden fazla toplamıdır.⁹ Cari hesap döneminin toplam geliri aynı zamanda cari dönemin giderleri ve eğer varsa hesap dönemi sonunda gelecek yıla devredecek fazla ile dengelenir. Defterlerdeki hesap kalemleri elbette vakıfların gelir ve gider kalemlerinin çeşitliliği ve farklılıklarına göre değişebilir. Bazı defterlerde gelir ve gider hesaplarının yanı sıra ayrıntılı bir kiler hesabı tutulduğu ve ana muhasebe defteri sonuna eklendiği görülebilir. Bu çalışmada, ileride değineceğim gibi bazı vakıflarda bu ek defter “muhâsebe-i gallât” adını almaktadır. Söz konusu “gallât” hesabı aynı olarak toplanan gelirler için ayrı bir hesap defteri olarak görünmektedir.

Muhasebe defterlerindeki ilk giriş *asl-ı mâl* kaydudur. *Asl-ı mâl*, cari yılın beklenen gelirleri ile önceki hesap döneminin varsa nakit fazlası ile tahsil olunamayan gelirlerini içerir ve cari hesap döneminin toplam gelirini ifade eder. Bundan sonra genellikle “an bakiyye-i muhâsebe-i sene-i mâziyye” kaydı gelir.

⁸ Bkz. Suraiya Faroqhi, *Towns and Townsmen in Ottoman Anatolia. Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting 1520-1650*, Cambridge, 1984, s. 207; idem, “Agricultural Crisis”, ss. 50-51.

⁹ Ancak bu devreden fazla her zaman kasadaki nakit para olmamaktadır. Vakfın tahsil olunamayan gelirleri de bu fazlanın içindedir ve bu gelirler bir sonraki döneme aktararak gelir olarak kaydedilmektedir.

Bu kayıt altında önceki hesap döneminin sonunda mevcut bulunan ve cari döneme gelir kaydedilerek devreden hesap fazlası verilidir. Ancak yeniden belirtmek gerekirse bu fazla her zaman kasadan devreden nakit para olmayabilir. Bir öndeki dönemde tahsil edilemeyen ve alacak kaydedilen gelirler de bu giriş altında içerilir.

Muhasebe defterleri daha sonra '*ani'l-mahsûlât*' girişi altında cari dönemden kaynaklanan gelir rakamını vermektedir. Gelirler kısmındaki bu ve izleyen muhasebe girişleri vakıfların gelir kaynaklarına ve bunları işletiş yöntemlerine göre değişir. Örnek olarak, II. Bâyezîd'in Amasya'daki vakfı tarımsal gelir kaynaklarına sahiptir ve bunları *mukâta'a* sisteminin *iltizâm* metodu ile işletmektedir.¹⁰ Gelirlerin bu biçimde işletildiği vakıfların muhasebe defterlerinde, yukarıda değindiğimiz ve ilgili muhasebe dönemindeki cari dönem gelir kaynaklarından beklenen gelirleri veren '*ani'l-mahsûlât*' teriminden sonra, '*ani'l-mukâta'ât*' girişi verilmektedir. Bu giriş altında cari dönemin *mukâta'ât* gelirleri listelenmektedir. Söz konusu vakıfta tüm tarımsal gelirler *iltizâma* verildiğinden ve gelirler nakit olarak toplandığından, mutfak tüketimi için gerekli olan hububat ve diğer gıda maddeleri açık olarak piyasadan satın alınmaktadır.

Değindiğimiz gibi muhasebe defterlerindeki ana ve alt girişler gelir kaynaklarına ve bunları işletme yöntemlerine göre farklılık gösterir. Seyyid Battal Gâzî vakfında nakit gelirler ile aynî gelirler ayrı kaydedilmiştir.¹¹ Vakıf köylerinden nakit olarak toplanan gelirler "'an mahsûl-i kurâ-i evkâf-i mezbûre"' ana girişi altında "'ani'l-nukûd"' başlığı ile kayıtlıdır. Aynî toplanan buğday ve arpa gelirleri ise "'ani'l-gallât"' başlığı ile verilmiştir. Aynî olarak toplanan gelirlerin bir kısmı vakfın mutfak tüketiminde kullanılmış, bir kısmı ise satılarak nakit elde edilmiştir. Bu nakit "'an emvâl-i müteferrika"' girişi altında

10 *İltizam* sistemi için bkz., Halil İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Studies in Ottoman Social and Economic History* içinde, London, Variorum Reprints, 1985, V, 283-337, ss. 327-333; Mustafa Akdağ, *Türkiyenin İktisadi ve İctimai Tarihi 2 (1453-1559)*, İstanbul, Cem Yayınevi, 1995, ss. 231-247; Linda Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy Tax Collection and Finance Administration in the Otoman Empire 1560-1660*, Leiden, E.J. Brill, 1996, ss. 119-160; Mehmet Genç, "iltizam", *İslam Ansiklopedisi*, vol. 22, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1992, ss. 154-158.

11 MM 304.

kaydedilmiştir.¹² Kayıtlarda dikkate değer bir nokta şudur ki aynı toplanan gelirlerden buğday satışı sonucu elde edilen gelir defterin gelirler kısmında kaydedilince, hesapların gelir-gider dengesinin sağlanması için, hem aynı toplanan buğday gelirlerinin hem de onların satışından elde edilen gelirin giderler kısmına kaydedilmesi gerekmektedir. Oysa bunun yerine, buğday cinsinden tahsilatın gelir ve gider hesabı ayrı bir ek hesap defterinde verilmiştir. Vakıfların kiler ve anbarları için ayrı bir hesap tutulması ve bunun ana muhasebe defteri sonuna eklenmesi yaygın bir uygulamadır. Bu ek hesap defterlerinde vakıf kilerinin tüm girdi ve çıktıları kayıtlıdır. Seyyid Gâzî vakfının ek hesaplarında ise sadece buğday, arpa ve pirinç kayıtlıdır. Sade yağ ve bal gibi diğer gıda maddeleri hesaplara girmemiştir. Faroqhi'nin işaret ettiği gibi benzer bir durum bazı vakıfların et hesapları için de geçerlidir ve bu durum, söz konusu gıda maddelerinin kilere hiç girmeyerek günlük olarak küçük miktarlarda tüketilmesinden olabilir.¹³ Ancak, Seyyid Gâzî vakfının ek hesapları durumunda, bu hesap defterlerinin “muhâsebe-i gılâl-i evkâf-i mezbûre”¹⁴ olarak adlandırılmasını dikkate alarak, bunların kiler hesap defterleri olmadığı ileri sürülebilir. II. Murad'ın Ergene'deki vakfının 894-895 yılları hesabında da nakit ve aynı gelir tahsilatları ayrı verilmiştir.¹⁵ Muhasebe defterinin sonunda aynı gelirler için ilave bir hesap defteri bulunmaktadır. “muhâsebe-i gallât-i 'imâret-i Murâdiye der Ergene” olarak başlıklandırılmış

12 “an emvâl-i müteferrika” gelir kalemi altında vakıfların çok çeşitli gelirleri kaydedilmiştir. Bunlar genellikle ana gelir kalemleri içine girmeyen, ara sıra elde edilen veya görece önemsiz gelir kalemleridir. Bir örnek olarak, II. Bâyezîd'in Amasya vakfında bu giriş altında değirmenlerden gelirler ile cami ve imaret bahçesinden gelirler kayıtlıdır ki bunların miktarı toplam gelirler içinde önemsenmeyecek kadar küçüktür. Vakıf'ta mahsul satışı istisnaidir. Kilerden mahsul satışı olduğunda bundan elde edilen gelirler de “an emvâl-i müteferrika”da kaydedilmiştir. “an emvâl-i müteferrika”da verilen gelir kalemlerinin çeşitliliği için bkz. II. Bâyezîd'in Edirne 'imâreti, Barkan, “Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları”, s. 348; idem, “Süleymaniye Cami ve İmaret”, s. 128; Faroqhi, “Seyyid Gazi Revisited”.

13 Faroqhi, *Towns and Townsmen*, s. 211; idem, “Food for Feasts: Cooking Recipes in Sixteenth and Seventeenth-Century Anatolian Hostelrys (*İmaret*)”, *İnalcık Hoca'ya Armağan* içinde, İstanbul, Eren Yayıncılık, Basılacak, ss. 424, 425.

14 Veya “muhâsebe-i vâridât-ı gılâl-i evkâf-i mezbûre”.

15 Barkan, “Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları”, ss. 326-335.

olan bu hesap da bir kiler hesabı değil ama aynî toplanan gelirler için ayrı bir gelir ve gider hesabı gibi gözükmetedir.¹⁶

Seyyid Gâzî vakfının “muhâsebe-i gallât” hesabı aslında aynî gelirler için tam bir hesaptır. Aynı zamanda, muhasebe defterindeki aynî gelir hesapları ile yakından ilişkilidir. Hicri 1027 yılında, 2.168 *kile* buğday toplanmıştır ve bunun altına “heme dâhil-i anbâr şode, temâmen” notu düşülmüştür.¹⁷ 759 *kile* buğday satılarak 12.900 *akça* gelir elde edilmiştir. Bu miktar, gelirler kısmında “an emvâl-i müteferrika”da kaydedilmiştir. Bu durumda gelirler hesabına bakıldığında, vakıf 2.168 *kile* gerçek tahsilat miktarı ve 759 *kile* aslında bu tahsilattan satılan miktar olmak üzere sanki 2.927 *kile* buğday toplamış gibi görünmektedir. Bu güçlük “muhâsebe-i gallât” hesabı ile aşılabilir. Belirli bir miktar buğday satılıp nakite çevrildiğinde, bunun hesabı muhasebe defterinde takip edilmiştir. Muhasebe defteri buğday satışından gelen nakiti gelir olarak alarak bu nakit girişini giderler kısmında bir nakit çıkışı ile dengelemiştir. Buğday hesabı ise ayrı bir defterde tutulmuştur. Bu ek hesap defterinin “muhâsebe-i gallât” olarak adlandırılmasının sebebi de budur. “muhâsebe-i gallât” hesabı 759 *kile* buğdayı gider olarak göstermektedir. “muhâsebe-i gallât” hesabına göre aynı yıl 300 *kile* buğday kilerde zaten mevcuttur. Cari yıldaki tahsilat ile birlikte bu miktar 2.468 *kile*ye çıkmaktadır. 1098 *kile* buğday harcanmış ve geriye 611 *kile* kilerde kalmıştır. 1041-1042 yılları muhasebe defterinde buğday satışından elde edilen gelir “an emvâl-i müteferrika”da değil “ani’l-gallât” başlığı altında kayıtlıdır.¹⁸ 1050 yılı muhasebe defteri biraz değişik bir uygulama içermektedir. Aynî gelir tahsilatı, bundan satılan miktar ve satış değeri ve dahası kiler hesabı hepsi birlikte “ani’l-gallât” başlığı altında ana muhasebe defterinin gelirler kısmında verilmiştir.¹⁹

Sadre’-d-dîn-i Konevî’nin Konya’daki vakfı muhasebe defterlerinde, aynî gelir tahsilatı kayıtları aynı biçimde tutulmuştur. Örnek olarak, hicri 1006 yılına ait MM 4867 nolu defterin gelirler kısmında “ani’l-gallât ki be ba’zı

¹⁶ Ayrıca bkz. Ömer Lütfi Barkan, “Fatih Cami ve İmareti Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına ait Muhasebe Bilançoları”, *Vakıflar Dergisi*, 9, 1971, ss. 335-341.

¹⁷ MM 304.

¹⁸ MM 304.

¹⁹ MM 304.

kesân ber-vech-i iltizâm dâde” başlığı altında, köylerden elde edilen aynı gelirler listelenmiştir. İzleyen alıntı buradaki ilk kayıttır.

‘an mukâta’-a-i ‘öşr-i gallât-ı karye-i Lâdik

	kile	
	1.200	
hınta		şa‘ir
kile		kile
800		400

Gelirler *mukâta’ a* sisteminin *iltizâm* yöntemi ile toplanmıştır. Köylerden toplanan hububat gelirleri verildikten sonra ana muhasebe defteri hububat gelir ve giderinin hesabını vermiştir. Bu defterden buğday hesabını aktarıyorum.

	Hınta	
	kile	
	1.047	
	minhâ	
be-cihet-i	be-cihet-i	be-cihet-i
furûht	hubz horân	harc-ı şorba-i hân
kile	kile	kile
143 fi 50	734,5	144
	el-bâkî	
der anbâr şode ve der muhâsebe-i sene-i âtiyye mahsûb şode	kile	
	25,5	

İlgili yılda toplam 1.047 *kile* buğday tahsil edilmiş, bunun 143 *kilesi*, *kile* başına 50 *akça* fiyat ile satılmış ve 7.150 *akça* elde edilmiştir. 144 *kile* buğday çorba için harcanmış, 734,5 *kile* maaş ödemelerine gitmiş ve geriye kalan miktar gelecek hesap dönemi için stok edilmiştir. Defter bundan sonra normal muhasebe düzenindeki ana gider kalemlerini vererek devam etmiştir. Hububat giderleri hesapları verildiği için, mutfak harcamaları kısmında bu hububat yeniden kayıtlı değildir ve bir ek “muhâsebe-i gallât” defterine de gerek kalmamıştır. Ele aldığımız bu her iki vakıfta, mutfakta tüketilen hububat vakfın hububat tahsilatından karşılanmıştır. MM 7659 nolu muhasebe defteri içinde Sadre’-d-dîn-i Konevî vakfına ait bir seri muhasebe defteri bulunmaktadır. Düzen olarak farklı olabilseler de defterler aynı hesap kurallarını izlemektedir.

Farklılık ise bu muhasebe defterlerinin Sadre'd-dîn-i Konevî vakfının diğer defterlerinden farklı olarak nihai ve kesin kopyalar olmamasından kaynaklanıyor olabilir.²⁰

Mevlânâ Celâle'd-dîn-i Rûmî'nin Konya'daki vakfının muhasebe defterlerinde de köylerden gelen gelirler “an mahsûl-i kurâ” girişi altında “ani'l-nukûd” ve “ani'l-gallât” olarak ayrı verilmiştir. Nakit ve aynî gelirlerin toplanmasında hem *emânet* hem de *iltizâm* metotları kullanılmıştır. Bu defterlerde “gallât” kayıtları Seyyid Gâzî vakfının “gallât” kayıtlarından farklı tutulmuştur. Mevlânâ vakfı gelirlerinin çoğunu hububat satışından elde etmektedir. Vakıf hububatını satarak maaşları ödemek ve vakıf binalarını idame ettirmek, mutfağı açık tutmak ve vakfın diğer faaliyetleri için gerekli nakiti elde ettiği gibi, hububat aynı zamanda vakıf mutfağının bir harcama kalemidir. Faroqhi bu vakıfla ilgili çalışmasında, vakıf gelirlerini hububat olarak topladığından, pazardan hububat satın almasının muhtemel olmadığını yazar. Bu nedenle muhasebe defterlerinin giderler kısmındaki mutfak harcamalarında hububat tüketimi için kaydedilen ödeme rakamlarının gerçek ödemeleri göstermeyebileceğini ve burada verilen hububat fiyatlarının piyasa fiyatları olmayabileceğini düşünmektedir. Faroqhi'ye göre bu hesaplarda düzenleme amacı ile uygulanan bir hesap tekniğidir.²¹

Mevlânâ vakfının MM 1381 nolu defterdeki 1004-05 yılı muhasebe defterine göre, hesap dönemi içinde, vakfın hububat tahsilatından kilere çekilen hububata ait bir kayıt yoktur. Buna dayanarak, 1004-05 muhasebe yılında toplanan tüm hububatın satıldığı veya tüketildiği söylenebilir. Bu yıl 26 *kile* buğday tahsil edilememiştir. Bu buğday fiyatlanmaksızın diğer tahsil edilememiş nakit gelirlerle birlikte defter sonunda kaydedilmiştir. Sonraki dönemde bu buğday tahsil edilmiş ve satılmıştır. İzleyen 1005-06 muhasebe döneminde, aynî gelir tahsilatının büyük bir kısmı satılmış ve tahsilattan 933,5 *kile* buğday kilerde kalmıştır. Aynî gelir tahsilatından kilere çekilen her hububat miktarı için *der anbâr şode* veya *der anbâr mânde* kaydı düşülmüştür. Dahası ve *kiymet nihâde* notu yazılmıştır ki bu miktarın satılmadığı ve kilerde kaldığı halde bir fiyat verildiğini göstermektedir. Böylece stoktaki hububat, hesaplarda

²⁰ MM 4867, 5074, 4899 nihai muhasebe defterleri gibi görünmektedir. MM 7659 ve 7660 ise vakıf katibi tarafından ilk yazılan defterler olmalı.

²¹ Faroqhi, *Towns and Townsman*, s. 207; idem, “Agricultural Crisis”, ss. 50-51.

nakit olarak muamele görmüş ve sonraki yıla nakitmiş gibi transfer edilmiştir. Bu fiyatlandırma uygulaması bir muhasebe aracı olarak uygulanmış görünmektedir. Ancak yine de fiyatların belirli bir ölçüde piyasa koşullarını yansıttığı söylenebilir ki vakıf muhtemelen bu gibi bir fiyatlamada hububat kalitesini ve aynı köyden ya da civar köylerden toplanan ve satılan hububatın piyasa fiyatını dikkate almış olmalıdır. Belirli bir miktar hububat satılmadığında veya satılmadığında ve böylece kilerde kaldığında ilave bir not yazılmıştır. 1006-07 yılları muhasebe defterinde, o yılın tahsilatından 1.431 *kile* buğday ve 393 *kile* arpa kilerde kalmış ve bu gibi her hububat miktarı için *furûhteş müyesser ne-şode ve der anbâr mânde* kaydı yazılmıştır. Burada *kıymet nihâde* kaydı bulunmamaktadır ki fiyat da belirlenmemiştir. Aynı miktar hububatın kaydı defter sonundaki son “bâkî” başlığı altında ve aynı zamanda izleyen muhasebe defterinde ‘*an bakıyye-i muhâsebe-i sene-i mâziyye*’ başlığı altında bulunabilir ki aynı yerde bunun satışının kaydı da vardır.

Mevlânâ vakfının muhasebe defterlerindeki aynî gelir kayıtları ile ilgili bu gözden geçirmeden sonra mutfakta tüketilen buğdayın fiyatı meselesi üzerinde duracağım. Mutfakta hemen her yıl yaklaşık 448 *kile* buğday tüketilmiştir. Buğday tüketimini kaydederken, hesaplar buğdayın *kile* başına fiyatını ve toplam maliyetini belirtmiştir. Daha önce değindiğim gibi Faroqhi çalışmalarında buğday satın alınmasının gerçek olmayabileceğini ve buğday için verilen fiyatın bir muhasebe tekniği olabileceğini yazmıştı. Ancak yine Faroqhi bu satın alımlardan bazılarının gerçek satın alımlar olabileceğine de değinmişti. Ben mutfak tüketimi için verilen buğday kayıtlarında gerçek satın alımlar ile tahsilattan yapılan harcamaların kayıtlarını ayrıştırarak belirlemeye çalışacağım. Ancak her iki durumda da fiyatların piyasa fiyatını yansıttığını düşünmekteyim. 1005-06 muhasebe yılında aynî tahsilattan 928,5 *kile* buğday kilere alınmış ve *kile* başına 35 ve 40 *akça* fiyat biçilmiştir. Burada *der anbâr mânde ve kıymet nihâde* kaydının gösterdiği gibi bir muhasebe tekniği olarak fiyat biçilmiştir. Aynı yıl 448 *kile* buğday mutfakta tüketilmiştir ve bu tüketimin toplam maliyeti *kile* başına 60 *akça* fiyattan hesap edilmiştir. Eğer mutfakta tüketilen buğday için fiyat belirlenmesi bir muhasebe aracı olsaydı ve tüketilen buğday gerçekte kiler mevcudundan karşılsaydı, kilerde mevcut olan ve tüketilen buğdayın fiyatlarının da eşit olması beklenirdi. Ancak kilerde bulunan ve bir muhasebe tekniği olarak satılmadığı halde fiyatlanmış olan buğday ile mutfakta tüketilen buğdayın fiyatı aynı değildir. 1006-07 yıllarında, cari yılın

tahsilatından 1.431 *kile* buğdayın kilere çekildiğini belirtmişim.²² Aynı miktar buğday defter sonunda “bâkî” olarak da kayıtlıdır. İzleyen alıntı bu kayıt göstermektedir.

	‘ani’l-gallât ki furûhteş müyesser ne-şode ve der anbâr mânde kile 1.824	
hınta		şâ‘ir
kile		kile
1.431		393

1.431 *kile* buğdayın böylece sonraki hesaba taşındığını ve sonrasında satıldığını dikkate alarak, 1006-07 yılında mutfakta tüketilen 448 *kile* 3 *şinik* miktarı buğdayın cari yılda tahsil edilerek, satılmadan kilere çekilen buğdaydan karşılanmadığı söylenebilir. Bu yıl mutfakta tüketilen buğdayın *kile* başına fiyatı 50 *akçadır*. Önceki yıl kilere çekilen buğdayın *kile* başına 35 ve 40 *akçadan* fiyatlandığını dikkate alarak ve bu buğdayın izleyen yıla aktarıldığını kabul edersek, 1006-07 yılı tüketiminin önceki yıldan kalan buğdaydan da karşılanmadığını ileri sürebiliriz. O zaman ortaya bir soru çıkıyor. 1005-06 yılında kilerde kalan ve fiyatlanan buğday ne zaman ve nereye harcandı. Bu buğdayın parasal değeri 33.637 *akçadır*. Bir sonraki yıl hesabı sonunda vakıfta nakit gelirlerden 15.124 *akça* ve o yıl kilerde kalan 1.431 *kile* buğdaydan başka kayıt olmadığına bakarak, 928,5 *kile* buğdayın harcandığını düşünebiliriz. Ancak, kayıtlarda harcamayı göremiyorum ve bu buğdayın nerede kullanıldığını belirleyemiyorum. Buğday fiyatlandığı ve zaten gelir olarak kaydedildiği için, satıldığında satış kaydının deftere girilmesi gerekmeyecektir veya herhangi bir yere harcandığında hesaplara nakit çıkışı olarak girecektir ve bu nedenle diğer nakit harcamalar arasında ayırt edilemeyecektir. Son olarak, 1004-05, 1007-08 ve 1008-09 muhasebe yıllarının her birinde yaklaşık 448 *kile* buğday mutfakta tüketildiği halde, bu yılların buğday tahsilat kayıtlarında, belirli bir miktar buğdayın satılmadığını veya kilerde kaldığını gösterir kayıt yoktur.

²² Çeşitli köylerden 350, 60, 567, 220 ve 234 *kile* olmak üzere toplam 1.431 *kile* etmektedir.

Bu durumda söz konusu yıllarda da buğday harcamalarının tahsilattan kilere ayrılan buğdaydan yapılmadığı sonucunu çıkarabiliriz.²³

Mutfakta tüketilen buğdayın muhasebe defterlerinin aynî tahsilattan satıldı diye kaydettikleri buğday içinden harcandığı ileri sürülebilir. Bu durumda bazı satışların gerçek olmadığı ve bunlar için bir fiyat verilmesinin de bir muhasebe tekniği olduğu söylenebilir. 1009-10 yılları muhasebe defterine göre mutfakta tüketilen buğday iki ayrı fiyattan satın alınmıştır. Ne söz konusu yıl için ne de önceki yıl muhasebe defterlerinde kilerde kalan buğday için bir kayıt yoktur. Mutfak için satın alınan buğdayın bir kısmı *kile* başına 40 *akça* bir kısmı da 60 *akçadan* kaydedilmiştir. Defterde cari yıl tahsilatından *kile* başına 40 *akçadan* satılan bir miktar buğday kayıtlıdır ancak 60 *akçadan* hiç buğday satılmış değildir.

Barkan tarafından yayınlanan ardışık iki muhasebe defterine göre II. Fatih'in İstanbul'daki vakfı gelirlerinin önemli bir kısmını köylerden toplamaktadır.²⁴ Ancak bunların küçük bir kısmı aynî toplanan gelirlerdir. Yine de aynî toplanan gelirler mutfak tüketimini karşılamaya yeterlidir. 894-95 ve 895-96 yılları "muhâsebe-i gallât" defterlerinde kilerde önceki yıldan devreden bir *muddan* daha az buğday kayıtlıdır. Köylerden buğday tahsilatı ise ilk defterde yaklaşık 263 *mud* ve ikinci defterde yaklaşık 502 *muddur*. 894-95 hesap döneminde yaklaşık 363 *mud* buğday ve izleyen dönemde 600 *mud* buğday harcanmıştır. Ancak, satılmış olan önemli miktarda buğday da bu harcama içinde kaydedilmiştir ki ilk defterde 194 *mud* ve ikinci defterde 399 *mud* buğday satılmıştır. Bu satışlardan elde edilen nakit ana muhasebe defterinde "ani'l-mebi'ât" başlığı altında defterin gelirler kısmında verilmiştir. 894-95 döneminde mutfak için sadece 116 *mud* buğday ve sonraki yılda 112 *mud* buğday harcanmıştır. Geriye kalan buğdayın önemli bir kısmı başka bazı yerlere dağıtılmış ve az bir miktar buğday kilerde kalmıştır. Muhasebe ve "muhâsebe-i gallât" defterlerinde verilen rakamlardan vakfın buğday cinsinden harcamaları için ihtiyaç duyduğu miktar hesaplanabilir. Bu miktar 894-95 döneminde yaklaşık 169 *mud* ve 895-96 döneminde yaklaşık 200 *mud* buğdaydır. Görülüyor ki vakıf sadece mutfak tüketimi için gereken buğdayı

23 Belirli çekincelerle bu sonuca ulaşılabilir. Muhasebe defterleri satılmayarak kilerde kalan hububat için ilave kayıtları vermemiş de olabilir.

24 Barkan, "Fatih Cami ve İmaretii".

değil aynı zamanda buğday cinsinden tüm giderlerini kendi tahsilatından karşılayabilirdi. Buna karşın, vakıf ilk yıl yaklaşık 194 *mud* ve ikinci yıl yaklaşık 399 *mud* buğday satmış diğer taraftan ise ilk yıl için yaklaşık 99 *mud* ve ikinci yıl 101 *mud* buğday satın almıştır. Tüm bu miktarı mutfak tüketimi için harcamıştır. Üstelik vakıf satın alımlarda *mud* başına ortalama olarak satışta elde ettiğinden daha fazla ödemiştir.

Tokat'taki Gülbahar Hatun vakfı da gelirlerinin önemli bir kısmını aynı olarak toplamakta ve nakite çevirmekteydi. Ardışık üç muhasebe defterine göre bu vakıf 1001-1004 yılları arasında yıllık 6.000 *kileden* daha fazla buğday tahsil etti.²⁵ Vakfın 1001-02 yıllarında 1.425 *kile* buğdayı ve izleyen yılda ise 1.122 *kile* buğdayı *kile* başına 10 *akça* ödeyerek kilere çektiği görülüyor. 1001-02 dönemi muhasebe defteri bu 1.425 *kile* buğdayı ve sonraki muhasebe defteri de aynı biçimde 1.122 *kile* buğdayı defterin giderler kısmında "harc-ı matbah" başlığı altında harcanmış olarak kaydediyor. Bu harcamanın toplam maliyeti söz konusu 1.425 *kile* buğday için *kile* başına 40 *akçadan*, 1.122 *kile* buğday için ise 30 *akçadan* hesap ediliyor. 1001-02 yılı muhasebe defterindeki üç ayrı *mukâta*'a kaydında "be 'imâret-i 'âmire şode" notu bulunuyor. Diğer defterlerde böyle ilave bir not bulunmuyor. Söz konusu defterdeki bu not 204, 46 ve 1.099 *kile* buğday tahsilatları için yazılmış. Toplam olarak 1.349 *kile* buğday ediyor ki bunlar için *kile* başına 40 *akçadan* fiyat belirlenmiş. Bunların içinde 204 *kile* buğdayın kilere nakledildiği *mukâta*'adan toplam buğday tahsilatı 347 *kile* olarak kayıtlı. Öyle anlaşılıyor ki bu miktar buğday kayıt için kalitesine göre tasnif edilmiş. Bunun satılan 108 *kilesi* için 30 *akça*, 16 *kilesi* için 50 *akça*, 19 *kilesi* için 40 *akça* ve kilere çekilen 204 *kilesi* için de yine *kile* başına 40 *akça* fiyat kayıtlıdır. Kilere çekilen 1.425 *kile* buğday, yine defterde "be 'imâret-i 'âmire şode" kaydı düşülen buğday gelirleri ile aynı birim fiyata sahip olmasına rağmen bu ikincisi 76 *kile* daha azdır. Ancak, defterde *kile* başına 40 *akça* fiyatla kayıtlı 76 *kile*lik bir diğer tahsilat kaydı var. Büyük bir olasılıkla bu buğday da kilere çekilmesine rağmen ilgili notun düşülmesi ihmal edilmiştir. Daha önce denildiği gibi, 1001-02 yıllarında *kile* başına 40 *akça* fiyattan 1.425 *kile* buğday ve 1002-03 yıllarında *kile* başına 30 *akça* fiyatla 1.122 *kile* buğday mutfakta harcama olarak kayıtlıdır. Ancak, "harc-ı matbah" girişinde, buğday cinsinden toplam mutfak harcaması 1001-02'de 1.865 *kile*, 1002-03'de ise

25 MM 2076.

1.536 *kile* buğday olarak kaydedilmiştir. Kilere çekilen buğday ile mutfakta tüketilen buğday arasındaki fark, 1001-02 yılı için 460 *kile* ve izleyen yıl için 414 *kile* buğdaydır. Söz konusu 460 ve 414 *kile* buğdayın vakfın buğday stokundan karşılanması beklenirdi ki bu stoklar 1001-02 yıllarında 747,5 *kile* ve 1002-03 yıllarında 1.279 *kile* ve 2 *şinik* olarak verilmiştir. Diğer taraftan, kiler hesabında 1001-02 yılı için 1.865 *kile* ve izleyen yıl için 1.536 *kilenin* kayıtlı olduğu “‘ani’l-ibtiyâ” kaydı bulunmaktadır ki bu miktarlar toplam mutfak harcaması için verilen buğday miktarına eşittir. Bu nedenle, söz konusu buğday miktarının stoklardan değil cari yıldan karşılandığını düşünebiliriz. Bu durumda, bu miktarın *mültezimlerin* vakıf kilerine teslim ettikleri buğdaydan mı harcandığı sorulabilir. Ancak, vakıf tarafından kilere çekirilen buğday hariç olmak üzere, gelirler kısmında kayıtlı buğdayın *kile* başına buğday fiyatı ile giderler kısmında kayıtlı harcanan buğdayın *kile* başına fiyatı eşit değildir. Ben bu ardışık iki yıl için sırasıyla 460 *kile* ve 414 *kile* buğdayın pazardan satın alındığını düşünüyorum. Yine bana göre, bu ardışık iki yılda kilere çekilen 1.425 ve 1.122 *kile* buğday vakfın tüketiminde kullanılmış ve sanki satın alınmış gibi kaydedilmiştir. Böylece, bu buğday miktarları için fiyatlandırmanın bir muhasebe tekniği olduğu görülüyor. Ancak böyle dahi olsa, fiyat piyasa fiyatıdır. Bu nokta, 347 *kile* buğdayın kalitesine göre tasnif olunup buna göre fiyatlandırıldığı ve bunun içinden 204 *kile* buğdayın vakıf kilerine alındığı kayıta açık olarak görülebilmektedir. Her iki muhasebe defterinde de mutfaktaki harcamalara ilaveten 360 *kile* buğdaya ulaşan harcamalar kayıtlıdır. Bu 360 *kile* buğdayın birim fiyatına bakınca doğrudan vakfın buğday tahsilatından harcandığı görülüyor. Bu harcama dolayısıyla, söz konusu buğdayın gelirler kısmında bulunan ve fiyatlanmış olan kaydı, giderler kısmında aynı fiyattan kaydedilerek dengeleniyor. Dahası, bu 360 *kile* buğdaylık harcama kiler hesabına alınmıyor.

Mutfak harcaması kayıtları ve kiler hesaplarına dönersek, burada her iki kayıta verilen buğday miktarları arasında bir uyumsuzluk ortaya çıkıyor. Muhasebe defterinde “harc-ı matbah” başlığı altındaki kayda göre, 1001-02 yılında 1.865 *kile* buğday ve 1002-03 yılında 1.536 *kile* buğday mutfak tüketimi için harcanmıştır. Diğer harcamalar içinde kaydedilen 360 *kilelik* buğday harcamasını tamamen konu dışı bırakıyorum. Bana göre bu harcama vakfın kendi buğdayından yapılmıştır ve onu dışarıda bırakmanın izleyen açıklamalara bir etkisi yoktur. Söz konusu yıllarda kiler hesaplarına göre sırasıyla 1.333 ve

1.680 *kile* buğday harcanmıştır. Hesaplar bu harcamaların detaylarını da vermektedir. Buna göre, 1001-02 yılında 328 *kile* buğday çorba için, 950 *kile* un üretiminde ve 1 *kile* aşura için harcanmış, 54 *kile* buğdaydan zararlar olarak kaydedilmiştir. Sonraki yıl ise 327 *kile* çorba için, 1.260 *kile* un üretiminde, 1 *kile* aşura için harcanmış ve 92 *kile* zarar olarak kaydedilmiştir. O zaman hesapların tutulmasında nasıl bir muhasebe yöntemi kullanıldı? Benim görüşüme göre, kiler hesabında “‘ani’l-ibtiyâ” başlığı altında satın alınmış gibi kayıtlı olan 1.865 *kile* buğdayın 1.425 *kilesi* gerçekte vakfın kendi buğday tahsilatından geliyor ki bunun köylerden kilere nakli için vakfın 14.250 *akça* ödediğini biliyoruz. Geriye kalan 460 *kile* buğday ise piyasadan satın alınmış. Sonraki yıl ise, 1.536 *kile* buğday kiler hesabında “‘ani’l-ibtiyâ” başlığı altında kayıtlı. Bunun 1.122 *kilesi* köylerden ve geriye kalan 414 *kilesi* ise satın alımdan geliyor. 1001-02 yılında 1.865 *kile* buğday ve izleyen yıl 1.536 *kile* buğday muhasebe defterinin giderler kısmında “harc-ı matbah” altında harcanmış olarak kaydedilmesine rağmen vakıfta gerçekte harcanan miktarlar farklıydı. Kiler hesabında verildiği gibi, aslında 1001-02 yılında 1.333 *kile* buğday ve izleyen yılda 1.680 *kile* buğday harlandı. 1.333 *kile* buğday, köylerden 1.425 *kile* ve satın alınan 460 *kile* buğdayın toplamı olan 1.865 *kile* buğdaydan çıkarılınca geriye 532 *kile* buğday kalıyor. Bu miktarı kilerde dönem başı mevcudu olarak kayıtlı olan 747,5 *kile* buğdaya eklersek 1.279 *kile* buğday ediyor ki bu miktar kiler hesabının sonunda “bâkî” olarak da kayıtlıdır. Aynı miktar buğday izleyen yılın kiler hesabında da önceki yıldan devreden buğday olarak kayıtlıdır. Aynı yöntem izleyen yılın hesabında da takip edilebilir. Burada “harc-ı matbah” altında 1.536 *kile* buğday kayıtlıdır. Ancak kiler hesabına göre gerçekte bundan daha fazla, 1.680 *kile* buğday harcanmıştır. Aradaki 144 *kilelik* fark kilerde dönem başında mevcut buğdaydan karşılanmıştır. Böylece kilerde zaten mevcut 1.279 *kile* buğdaydan 144 *kile* harcanınca 1.135 *kile* buğday kalmıştır. 1.135 *kile* buğday aynı zamanda kiler hesabı sonunda “bâkî” olarak kayıtlıdır. Rakamlar yukarıdaki çıkarıma izin veriyor. Ancak bu gerçekten vakıf hesaplarında izlenen yol ise neden böyle bir muhasebeleştirme uygulandığı ilginç bir soru. Ben izleyen metodun kullanıldığını düşünüyorum. Köylerden kilere taşınan buğday miktarı hem gelir hem de gider tarafında aynı birim fiyat ve toplam değerle kaydedildiler. Böylece, bu miktar buğday aslında tamamen ana hesabın dışına alındı. Bundan sonra, aynı miktar buğday ana muhasebe defteri yerine kiler hesabında o yıl satın alınan buğday ile birlikte “‘ani’l-ibtiyâ” başlığı altında kilere girdi olarak kaydedildi

ve izlendi. Böylece, bundan belirli bir miktar harcandığında, harcamanın parasal karşılığını ana muhasebe defteri veya kiler hesabında vermeksizin, harcama miktarı basitçe kiler hesabındaki toplam miktardan düşüldü. Bu metodun önceden gözden geçirilen Mevlânâ ve II. Mehmed vakıflarında izlenmediğini düşünüyorum.

Ancak aynı metot II. Selim'in Konya'daki vakfında uygulanmış görünüyor. Bu vakfın *Zi'l-ka'de* 1002 ile *Zi'l-hicce* 1009 arasındaki zamanı kapsayan ardışık yedi muhasebe defterinin sadece ikisinde bu yöntemi izlemekte güçlük çektim.²⁶ Bu vakıfta 1002-03 yılında buğday tahsilatı 3.769 kiledir. Bunun 264 kilesi kile başına 60 akçadan, 102,5 kilesi 50 akçadan, 3.702,5 kile ise 37 akçadan fiyatlanmıştır. Giderler kısmındaki bir kayda göre, 567 kile buğday *'imârete* nakledilmiştir ve bu nakliyat için vakıf buğdayın kilesi başına 2 akça ödemiştir. Kiler hesabı 1.151,5 kile buğdayı önceki yıldan devreden buğday olarak ve 567 kile buğdayı cari yıldan tahsilat olarak kaydetmektedir. Aynı 567 kile buğday kile başına 37 akça fiyatla *harc-ı matbah* olarak kayıtlıdır. Bu durumda, tüm buğday tahsilatının satıldığını aynı tahsilattan sadece 567 kilenin kilerde kaldığını kabul etmek makuldür. 567 kile buğday, kile başına 37 akça fiyatla gelir ve gider kısımlarında kayıtlıdır. Böylece onun hesabı ana muhasebe defterinde kapatılmış olmaktadır. Ancak gerçekte elde 537 kile buğday bulunmaktadır ve bu miktar kilerde zaten mevcut olan 1.151,5 kile buğdaya eklenmiştir. Böylece kiler hesabında toplam 1.718,5 kile buğdayın hesabı tutulmuştur ki bu miktardan harcamalar sadece miktar olarak belirtilmiş ve onun parasal karşılığını vermeye de gerek kalmamıştır. Bundan yapılan harcamalar hiçbir biçimde ama muhasebe defterindeki hesapları etkilememektedir.

Gâzî Süleymân Paşa'nın Bolayır'daki vakfına ait muhasebe defterleri bize zengin hesap kayıt örnekleri sağlıyor.²⁷ Söz konusu vakfa hem tarımsal hem de kentsel kaynaklı gelirler tahsis edilmiş. 1021 yılı hesabında *asl-ı mâl* kaydından sonra muhasebe defterleri *'ani'l-mukâta'ât* başlığı altında vakfın *mukâta'a* gelirlerini listeliyor. *Mukâta'a* gelirleri listelendikten sonra, muhasebe defterleri "ber-vech-i emânet" yöntemi ile işletilen köylerden gelirleri kaydediyor. Muhasebe defteri *'ani'l-nukûd* başlığı altında, önce köylerden

²⁶ MM 4706.

²⁷ MM 5451.

toplam nakit gelirini ve sonra köylerdeki her bir vergilendirilebilir kaynaktan elde edilen nakit gelir miktarını kaydediyor. Aynı kayıtlar aynî gelirler için de bulunuyor. Daha sonra her bir köyden bu gelirlerin tahsilatı miktarları arka arkaya listeleniyor. Son olarak, '*an emvâl-i müteferrika* başlığı altında bazı küçük gelir edinimleri ve hububat satışı yoluyla elde edilen gelirler kaydediliyor. Bu vakıfda yukarıda bahsettiğim önceki defterlerden farklı olarak cari yılda toplanan hububat için bir fiyat verilmiyor. Buğday tahsilatı 3.688 *kiledir* ki kilerde zaten mevcut 1.716 *kile* ile birlikte 5.404 *kile* eder. 422 *kile* buğday çorba hazırlanmasında, 1312 *kile* un üretiminde, 2 *kile* aşura için harcanmış ve 424 *kile* buğday satılmıştır. Geriye 3.244 *kile* buğday kalıyor ki bunun 3.000 *kilesi* kilerde stok olarak kayıtlıdır ve 244 *kilesi* ise *der-zimmet-i re'âyâ* olarak kaydedilmiştir. Öyle görünüyor ki aynî gelir tahsilatı defterin gelirler kısmında kaydedilmiş, bundan yapılan harcamalar ise kiler hesabında kaydedilmiş. Sadece belirli bir miktar hububat satılıp ve böylece nakit gelir elde edildiğinde, bu nakit gelirler kısmında kaydedilmeliydi veya ilave hububat satın alındığında bunun maliyeti giderler kısmında kayda geçirilmeliydi. Sonuç olarak, kiler hesabı ek defteri, kiler için ayrı bir hesap ve aynı zamanda ana muhasebe defterleriyle yakından ilişkili ve onları tamamlayıcı bir defter olarak görünmektedir.

Gerek aynî toplanan gelirlerdeki fiyatlandırmalar gerekse mutfak giderlerindeki hububat fiyatları meseleleri vakıf muhasebe defterlerinin hesap yöntemlerini de işin içine katan karışık ve o ölçüde önemli bir konudur. Bu konuda çalışmalar aynı zamanda muhasebe defterlerinin içerikleri ve hesap tutma kural ve yöntemlerini de açığa çıkarmaktadır. Bu yazıda buğday fiyatlamaları ve mutfak harcamalarında buğday kayıtlarını ele alırken, muhasebe ve "muhâsebe-i gallât" defterlerinin içerik ve yapıları ve hesap düzenleri konusunu da açıklamaya çalıştım. Eğer yukarıda açıkladığımız hesap yapıları ve yöntemleri geçerli ise, bazı muhasebe defterlerinde hububat satın alımlarının gerçek alımlar olduğu ve fiyatlarının da piyasa fiyatları olduğu, bazılarında ise gerçek satın alımlar ile birlikte açıkladığımız hesap ve fiyatlama yönteminin geçerli olduğu ortaya çıkar: Fiyatlama yapılması durumunda bile, bunların piyasa fiyatlarını içeriyor olabileceği de dikkate alınmalıdır. Bundan dolayı, bu fiyatlar da tarihsel fiyat endekslerinin kurulmasında kullanılabilir.